

ДО АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАСЕЛЕННЯ ОЛЬВІЇ ТА БЕРЕЗАНІ

Т. О. Назарова

У статті дається антропологічна характеристика населення двох основних античних центрів Нижньобузького регіону — Ольвії та Березанського поселення, що тривалий час входили до єдиної політичної системи. Краніологічні матеріали з Ольвії та Березані розглядаються у порівнянні з іншими грецькими серіями та серіями, що характеризують навколишнє «варварське» населення.

Двісті років тому на місці урочища Сто могил у Нижньому Побужжі була локалізована стародавня Ольвія, про яку освічене суспільство Росії вже знало із творів античних авторів. Невдовзі почалося її археологічне дослідження і, зокрема, некрополю. Ці роботи дали можливість скласти уявлення про багато сторінок життя міста, у тому числі й етнічний склад його мешканців. Проте антропологічна наука ще і досі недостатньо просунулася у комплексному підході до вивчення цього складного питання.

На жаль, краніологічні матеріали з Ольвії тривалий час не привертали уваги дослідників, і більшість з них вже втрачено. Антропологічний матеріал, що характеризує населення еллінських колоній Українського Півдня, нечисленний та належить до різних історичних епох. Певною мірою це стосується і Ольвії.

У цій праці ми розглянемо краніологічні серії, що походять з двох основних центрів Ольвійського полісу — власне Ольвії та поселення на о-ві Березань, і спробуємо дати узагальнюючу характеристику антропологічного складу населення полісу.

Опубліковані антропологічні матеріали з розкопок некрополю Ольвії належать до «догетського» та «римського» часів¹.

Т. С. Кондукторова у додатку до монографії В. М. Корпусової «Некрополь Золотое» (1983) наводить розміри черепів, здобутих під час розкопок Ю. І. Козуб 1974 р. Черепи походять з т. з. ями № 18, де було знайдено понад 50 вбитих людей. Автор розкопок пов'язує цю подію з навалюю на місто військ Зопіріона². На жаль, Т. С. Кондукторова не дає оцінки цієї серії та не друкує індивідуальних розмірів черепів. Вони наведені у неї виключно як порівняльний матеріал.

Складена з 20 черепів краніологічна серія перших століть нашої ери була оброблена та у тезисній формі опублікована П. М. Покасом³. Цей матеріал походить з розкопок некрополю Ольвії 60—70-х рр. Крім того, він залучає для дослідження групу синхронних черепів з некрополю поселення поблизу с. Козирка, що входило до складу Ольвійської хори⁴.

У нашому розпорядженні опинилися антропологічні матеріали з розкопок Ольвійського некрополю різних років, що теж датуються першими століттями нашої ери. Крім того, один череп знайдено під час досліджень на ділянці АГД, де містився теменос Аполлона Лікаря (розкопки А. С. Русяєвої), і один — у кам'яній скрині у «терасній частині» міста (розкопки В. І. Назарчука)⁴.

Щодо архаїчного періоду, краніологічними матеріалами саме з Ольвії його не представлено. Проте ми маємо невелику серію з некрополю Березанського поселення, дослідженого 1982—1984 рр. експедицією Ермітажу⁵. З урахуванням політичної єдності Березані та Ольвії, та їх походження від спільної метрополії⁶, не буде помилкою стверджувати, що на підставі аналізу березансь-

* Висловлюємо подяку П. М. Покасу за надану можливість ознайомитися з рукописом невиданої статті, на яку ми в подальшому будемо посилатися.

кої серії можна давати антропологічну характеристику населення Ольвійського полісу архаїчного часу.

У цілому березанська серія мезокранна. Візуальний огляд фрагментів черепів фіксує також присутність доліхокранії. Головні діаметри мозкової коробки — середні. Обличчя вузьке, середньовисоке, добре профільоване. Ніс вузький, різко виступаючий. Орбіти невеликих розмірів, за покажчиком мезоконхні (табл. 1) Перенісся високе. Глибина іклової ямки середня. Нижній край грушоподібного отвору в деяких випадках має антропінну форму⁷.

На довгих кістках від трьох жіночих кістяків, за формулою К. Пірсона та А. Лі, вираховано зріст похованих. Він дорівнює 148,7 см (пох. 105), 154,1 (пох. 113) та 149,5 см (пох. 117). Поряд з цим слід відзначити добре виражений м'язовий рельєф на довгих кістках, що свідчить про певні фізичні навантаження.

Найхарактернішими захворюваннями для населення архаїчної Березані були ураження зубо-щелепної системи: карієс, пародонтоз, свищеві ходи. В одному випадку відзначено деструктивні зміни на внутрішній поверхні нижньої щелепи, що пов'язано, мабуть, з метастазами раку⁸.

Середній вік людей, похованих у Березанському некрополі, становить для чоловіків 38,2, для жінок — 28,9 років. Але наведені цифри є досить умовними внаслідок поганого збереження черепів і їх нечисленності.

Спроба проведення детального порівняльного аналізу через нечисленність серії видається важкою. Проте на підставі наявних даних з урахуванням описової характеристики черепів, що не підлягають вимірюванню через їх фрагментарність, можна стверджувати, що березанська група характеризується рисами, властивими середземноморському антропологічному типу.

Ольвійська серія IV ст. до н. е., що складається із 6 чоловічих черепів⁹, характеризується доліхокранією, середньою висотою черепної коробки, середньовисоким, нешироким обличчям, вузьким носом і середньоширокими невисокими орбітами. У горизонтальній площині обличчя профільовано добре. Жіночі черепи (їх 9) мезокранні. За іншими ознаками вони повторюють характеристику чоловічих (табл. 1).

Крім цієї серії, у нашому розпорядженні є ще 2 черепні кришки, знайдені під час розкопок В. І. Пругло центрального кварталу міста. Ці черепи належали двом молодим (до 30 років) жінкам. Вони дуже граційні. Один з них, що краще зберігся, характеризується мезокранією. Ці кісткові рештки належать до періоду гетського розгрому Ольвії¹⁰.

Серія перших століть нашої ери складається з двох груп черепів. Одна з них, як ми вже писали, була вивчена П. М. Покасом, друга — автором цієї праці. Для того щоб дати узагальнюючу характеристику антропологічного складу населення Ольвії «римського» часу, ми поєднали обидві групи в одну. Загалом серія (вона складається з 29 черепів: 14 чоловічих та 15 жіночих) характеризується мезо-доліхокранією, середньовисоким черепом і середньо-нахиленим лобом. Обличчя вузьке, середньовисоке, ортогнатне у чоловіків та мезогнатне у жінок, з середніми розмірами носа та орбіт. Виступання перенісся значне. Назомалярний і зігомасиллярний кути також свідчать про безумовну європеїдність досліджених черепів (табл. 1). Явно монголоїдних черепів в серії немає. Лише в одному випадку відзначено у верхній частині обличчя трохи підвищений розмір назомалярного кута: 142 (чоловічий череп із мог. 22).

На підставі вимірювань довгих трубчастих кісток підраховано зріст чоловіків, що становить в середньому 161,5 см¹¹.

Середній вік померлих підраховано за даними 57 черепів дорослих осіб. Він становив 39,7 років для чоловіків та 33,9 років для жінок.

Питання про однорідність чи змішаність населення можна ставити лише щодо серії перших століть нашої ери, тому що тільки для неї присутні індивідуальні дані. Сумарно ця серія характеризується неоднорідністю. Про це свідчать підвищені величини квадратичного відхилення (сигма) по деяких важливих діагностуючих ознаках. Так, дані по довжині черепа у чоловіків, по його ширині у жінок; по висоті черепа, ширині обличчя та ін. у тих та других виходять за межі, характерні для однорідних серій.

Середні розміри черепів нижньобузьких серій

Місцезнаходження		Березань, VI ст. до н. е. Некрополь	Ольвія, IV ст. до н. е. Яма № 18	Ольвія, перші ст. в. е. Некрополь	Березань, VI ст. до н. е. Некрополь	Ольвія, IV ст. до н. е. Яма № 18	Ольвія, перші ст. в. е. Некрополь
		Чоловіки			Жінки		
Ознака							
1.	Поздовжній діаметр	185.5(2)	186.7(6)	185.9(16)	172.0(2)	175.4(9)	176.7(15)
8.	Поперечний діаметр	140.0(1)	138.2(4)*	139.5(16)	133.0(3)	136.7(9)	136.6(14)
8:1.	Черепний показник	75.7(1)	74.0(4)	75.1(16)	77.2(2)	77.9(9)	77.5(14)
17.	Висотний діаметр від на	138.5(2)	132.0(3)	133.4(11)	126.0(1)	130.3(6)	128.3(11)
45.	Ширина вилиць	133.5(2)	132.5(2)	128.3(13)	121.0(1)	121.9(7)	125.1(8)
48.	Верхня висота обличчя	67.0(1)	72.8(4)	68.5(11)	67.0(1)	66.2(7)	65.1(9)
54:55.	Носовий показник	50.8(1)	46.2(4)	45.8(11)	44.0(1)	47.8(7)	47.8(8)
52:51.	Орбітний показник	74.7(2)	77.2(3)	81.8(10)	-	81.3(8)	82.2(10)
77.	Назомаларний кут	139.6(1)	135.0(3)	136.4(10)	-	138.6(7)	136.7(11)
zn'	Зигмаксиларний кут	127.8(1)	129.6(3)	125.5(8)	-	124.1(7)	126.8(7)

* У таблиці Т. С. Кондукторової (Антропологическая характеристика... С. 172) наведені помилкові дані щодо поперечного діаметра та висоти черепа від базона; тут ми подаємо уточнені цифри.

Коефіцієнти статевого диморфізму, які характеризують схожість чи відмінність чоловіків та жінок у групі, у більшості випадків теж виходять за межі, встановлені Г. Ф. Дебецом¹². Проте ці відхилення від стандарту не перевищують 0,02—0,03 одиниць. Статеві відміни, щодо мозкової коробки, є добре вираженими; навпаки, розміри орбіт та ширини обличчя відходять від стандартів. Цей факт свідчить, ймовірно, про механічне змішання у цій групі.

Констатація змішаності серії передбачає виділення антропологічних типів. У нашому випадку це неможливо, оскільки вся серія загалом уміщується в межі середземноморської раси. Винятком є два чоловічі черепа, які характеризуються масивністю, великими розмірами черепної коробки та обличчя¹³. Крім того, у досліджуваній групі присутні три брахікранні черепа. Один з них, жіночий (мог. 8/1979) має невелику висоту черепа та ширину обличчя. Ознаки двох інших характеризуються мозаїчністю і можуть розглядатися в мезо-доліхокранній серії, певно, як випадкові індивідуальні відхилення (скл. 2, пох. 4/1983; пох. 10/1979).

Спроба диференціювання за антропологічними ознаками похованих відповідно до типів поховальних споруд, зроблена П. М. Покасом, дала такі результати. Чоловічі черепа зі склепів характеризуються мезокранією, а з ґрунтових могил — доліхокранією (в жіночій серії цієї відміни не виявлено)¹⁴. Щодо об'єднаної серії, така картина не простежується. Так, в склепах присутні чотири мезокранні і один брахікранний чоловічі черепа, у ґрунтових могилах — п'ять доліхокранних та один мезокранний. Таким чином, аналіз більш репрезентативної виробки не підтверджує попередні висновки.

Порівнювальний аналіз нижньобузьких серій свідчить про значну їх схожість. Різниця полягає у висоті черепа: в березанській групі у чоловіків вона вища ніж в обох ольвійських, у жінок — нижча. За висотою обличчя серія IV ст. до н. е. відзначається більшими розмірами порівняно з черепами перших століть нашої ери та з березанськими. Черепа «римського» часу, на відміну від інших, характеризуються дуже вузьким обличчям.

Порівняння середніх величин основних ознак ольвійських матеріалів з херсонеською серією перших століть нашої ери¹⁵ та зі збірною серією, що походить із міст європейського Боспору¹⁶, свідчить про їх значну типологічну

схожість. Відміни спостерігаються лише у більшій широкоголовості та широкочисльності боспорських чоловічих черепів (табл. 2) та у більшій висоті обличчя у жіночих.

Слід відзначити також морфологічну схожість ольвіополітів перших століть нашої ери з населенням материкової Греції VII—II ст. до н. е.¹⁷ На жаль, ми не маємо матеріалів, що характеризують іонійців метрополії Ольвії, однак загалом можемо передбачати наявність генетичної спадкоємності в діахронних еллінських групах, що походять з різних територій (рис. 1). Наочне уявлення про особливості порівнюваних груп дають т. з. комбінаційні полігони¹⁸.

Таким чином, основний комплекс ознак, характерних для середземноморського варіанту європейної раси, чітко простежується у рисах населення

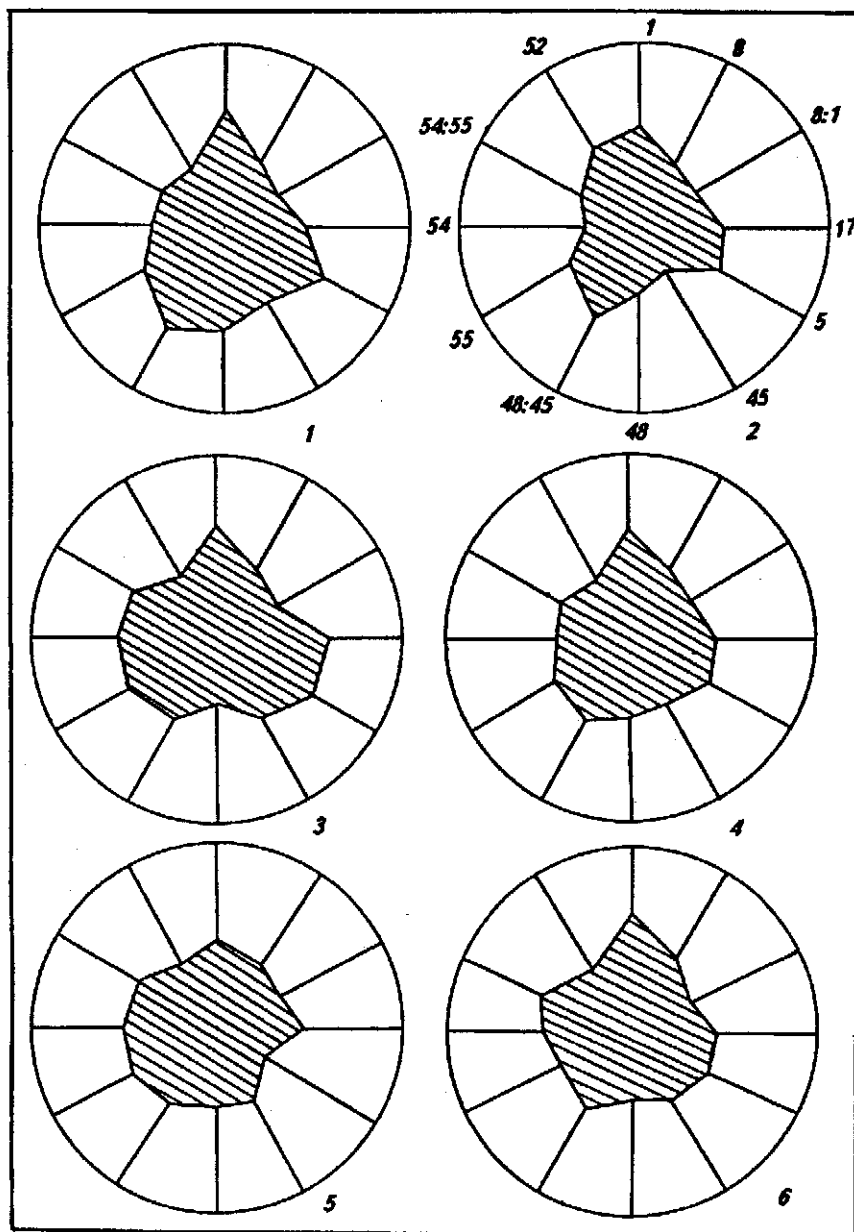

Рис. 1. Комбінаційні полігони античних серій: 1 — Ольвія, IV ст. до н. е.; 2 — Ольвія, перші ст. н. е.; 3 — Березань, VI ст. до н. е.; 4 — Херсонес, перші ст. н. е.; 5 — Боспор (зборна серія за Герасимовою, 1987); 6 — греки, VII—II ст. до н. е.

античних центрів Північного Причорномор'я. Незважаючи на деякі локальні відмінні між ними, досить очевидно, що населення цих міст має спільну основу та походить у своїх генетичних витоках до тієї частини греків, для яких був характерний мезо- доліхокранний грацільний вузьколиций краніологічний варіант, відомий нам як середземноморський. Якоюсь мірою типологічну схожість серій з античних міст Північного Причорномор'я можна пояснювати також досить тісними зв'язками між ними. Як приклад наведемо факт постійного проживання в Ольвії синів херсонесита Аполлонія, що були, за виразом Ю. Г. Виноградова, «натуралізованими ольвіополітами»¹⁹.

Таблиця 2

Зіставлення ольвійських черепів з іншими античними серіями (чоловіки)

Місцезнаходження	Ольвія, яма № 18, IV ст. до н. е. Кондукторова, 1983	Ольвія, некрополь, перші ст. н. е. Пожас, 1981, Назарова	Березань, некрополь, VI ст. до н. е. Назарова	Херсонес, некрополь, перші ст. н. е. Назарова, 1990	Боспор, збірка серія, античність Герасимова, 1987	Стародавня Греція VII—V ст. до н. е. Енжел, 1944	
Ознаки							
1.	Поздовжній діаметр	186.7(6)	183.6(11)	185.5(2)	185.3(20)	180.2(9)	186.6(57)
8.	Поперечний діаметр	138.2(4)	138.1(11)	140.0(1)	140.2(19)	140.0(9)	140.7(56)
8:1.	Черепний покажчик	74.4(4)	75.5(11)	75.7(1)	75.9(19)	77.8(9)	75.5(56)
17.	Висотний діаметр від ва	132.0(3)	134.0(8)	138.5(2)	133.8(13)	131.2(8)	133.0(49)
5.	Довжина основи черепа	104.0(3)	102.1(7)	105.1(0)	102.0(16)	95.7(7)	101.1(44)
9.	Найменша ширина лоба	97.2(4)	97.0(11)	-	97.1(16)	93.8(10)	96.6(51)
45.	Діаметр вилиць	132.5(2)	125.8(9)	133.5(2)	130.2(10)	132.0(9)	131.5(29)
48.	Верхня висота обличчя	72.8(4)	67.6(7)	67.0(1)	69.3(13)	69.3(8)	68.6(36)
54: 55.	Носовий покажчик	46.2(4)	45.4(7)	50.0(1)	46.8(11)	49.3(9)	49.0(35)
52:51.	Орбітний покажчик I	77.2(3)	83.2(6)	74.7(2)	78.4(12)	78.0(9)	-
52:51a.	Орбітний покажчик II	79.3(3)	88.7(3)	77.5(1)	83.7(9)	-	83.1(36)
77.	Назомаліярний кут	135.5(8)	136.5(8)	139.6(1)	140.5(8)	139.6(7)	-
Zm	Зигмаксиліярний кут	129.6(3)	126.1(7)	127.8(1)	130.5(6)	127.7(9)	-

Розглядаючи антропологічний склад населення ольвійського полісу, ми так чи інакше повинні торкнутися проблеми його етнічної атрибуції, яка в археології однозначно не вирішується. Мається на увазі конкретне питання про наявність або відсутність тут варварського компоненту. Питання це має обширну історіографію; з сучасних дослідників тезу про наявність варварів у складі населення Ольвії, Березані та поселень хори найпоспідовніше розвиває К. К. Марченко. На його думку, у VII—III ст. до н. е. сюди надходили представники різних варварських етнічних груп: фракійці, скіфи («орачі» та степові), пізніше — кельти, германці, сармати та ін.²⁰

Щодо перших століть нашої ери теж існують гіпотези про присутність в Ольвії варварів — сарматів та боспорців²¹, чи еллінізованих пізніх скіфів²².

Окреслене коло проблем вказує напрямок проведення порівняльного аналізу ольвійських краніологічних матеріалів з метою виявлення можливого впливу різних «варварських» груп на формування морфологічного вигляду населення полісу.

Відомо, що скіфи не були єдиним етносом. Антропологічні дослідження скіфських серій вказують на значну різноманітність морфологічних варіантів²³. Тому ми будемо користуватися для порівняльного аналізу тими скіфськими групами, що близькі до ольвійської за часом чи територією. Так, синхронна до ольвійської серії IV ст. до н. е. група черепів походить з курганного могильника поблизу с. Широке Херсонської обл.²⁴

Рядове населення, яке залишило цей могильник, характеризується доліхокранією, середньовисоким черепом, широким чолом, високим обличчям²⁵. Різниця між чоловічими серіями з Ольвії та могильника біля с. Широке полягає в тому, що у останніх череп був довший та вищий. Жіночі черепи з Широкого відзначаються також ширшим та довшим обличчям і ширшими орбітами. Інші ознаки значної різниці не мали.

До фракійців належать краніологічні серії, отримані з розкопок некрополя VI ст. до н. е. поблизу Істрії у Добруджі, та деяких інших могильників на території Румунії VII—V ст. до н. е.²⁶ На жаль, ці групи було досліджено по дуже скороченій програмі, і наші уявлення про морфологічний тип фракійців недостатньо повні. До того ж тут відсутні дані по жіночих черепках. Для фракійських серій є характерною різноманітність черепного показника — від доліхокранії в істрійській серії до суббрахікранії в об'єднаній групі з Румунії. Проте усі вони грацільні та вузьколиці²⁷.

Зіставлення ольвійської серії класичного часу з фракійськими вказує на її більшу схожість з істрійської. Різниця полягає лише в розмірах орбіт: в серії із Істрії вони вищі.

Таблиця 3

Зіставлення ольвійських черепів з іншими античними серіями (жінки)

Місцезнаходження	Ольвія, яма № 18, IV ст. до н. е. Кондукторова, 1983	Ольвія, некрополь, перші ст. н. е. Покас, 1981, Назарова	Березань, некрополь, VI ст. до н. е. Назарова	Херсонес, некрополь, перші ст. н. е. Назарова, 1990	
Час, автори, рік					
Ознаки					
1.	Поздовжній діаметр	175.4(9)	176.7(15)	172.0(2)	177.0(11)
8.	Поперечний діаметр	136.7(9)	136.6(14)	133.0(3)	134.3(9)
8:1.	Черепний показник	77.9(9)	77.5(14)	77.2(2)	76.6(8)
17.	Висотний діаметр від ва	130.3(6)	128.3(11)	126.0(1)	134.0(7)
5.	Довжина основи черепа	97.0(5)	95.1(10)	97.0(1)	96.8(2)
9.	Найменша ширина лоба	94.8(10)	92.9(14)	95.0(2)	91.8(12)
45.	Діаметр вилиць	121.9(7)	125.1(8)	121.0(1)	122.8(4)
48.	Верхня висота обличчя	66.2(7)	65.1(9)	67.0(1)	65.2(9)
54:55.	Носовий показник	47.8(7)	47.8(8)	44.0(1)	47.0(10)
52:51.	Орбітний показник I	81.3(8)	82.2(10)	-	87.9(7)
77.	Назомаларний кут	138.6(7)	136.7(11)	-	140.2(8)
zm	Зигмаксиларний кут	124.1(7)	126.8(7)	-	127.9(9)

Морфологічний вигляд т. з. пізніх скіфів відомий нам за матеріалами з могильників, розташованих на Нижньому Дніпрі (Миколаївка-Козацьке та Золота Балка) та з Неаполлю Скіфського (Східний могильник, Кам'яні склепи та Мавзолей). Т. С. Кондукторова підкреслює значну схожість між цими серіями²⁸. В порівнянні з ними ольвійська серія перших століть нашої ери також не виявляє суттєвих відмін. Деяка різниця присутня лише у менших розмірах висоти обличчя у жінок та чоловіків та у значно менших розмірах ширини обличчя в останніх (табл. 4, 5).

У зв'язку з результатами порівняльного аналізу дуже цікавим є припущення Т. С. Кондукторової щодо грецької домішки в серії з неапольських «Склепів» та «Мавзолею». Ці поховання вона пов'язує зі скіфською знаттю. Щодо рядового населення Неаполя, похованого в т. з. Східному могильнику, дослідник цього не припускає. При цьому вона відзначає, що черепи з Золотобалківського могильника мають ще менші порівняно з неапольськими розміри, що характерно для середземноморського типу, а можливість силь-

нішого впливу греків на пізньоскіфське населення в районі Золотої Балки порівняно з Кримом вона заперечує як не узгоджене з даними археології²⁹.

Таблиця 4

Зіставлення ольвійських черепів перших століть н. е. з пізньоскіфськими та сарматськими серіями (чоловіки)

Місцезнаходження		Ольвія Покас, Назарова	Мико- лайка- Козацьке	Золота Балка	Неаполь Скіфський	Сармати (Усть- Кам.)	Сармати (моло- чанська серія)
		Кондукторова					
Ознаки							
1.	Поздовжній діаметр	183.6(11)	185.7(66)	184.8(23)	185.4(65)	182.4(11)	186.0(7)
8.	Поперечний діаметр	138.1(11)	139.8(66)	139.2(24)	139.5(62)	146.0(11)	146.8(7)
8:1.	Черепний показник	75.5(11)	75.4(66)	75.2(23)	75.4(62)	80.2(11)	79.0(7)
17.	Висотний діаметр від ва	134.0(8)	133.9(62)	134.6(17)	135.7(41)	133.4(8)	137.0(2)
9.	Найменша ширина лоба	97.0(11)	96.6(69)	95.0(23)	96.2(60)	97.1(11)	97.2(8)
45.	Діаметр виллиць	125.8(9)	133.1(65)	132.9(23)	133.1(50)	136.2(11)	138.8(5)
48.	Верхня висота обличчя	67.6(7)	71.6(68)	69.7(21)	71.3(53)	70.0(11)	72.6(5)
48:45.	Верхнь-олійський показник	53.7(7)	53.7(64)	52.1(20)	53.6(44)	51.5(11)	52.4(5)
32.	Кут лоба (нас.-мет.)	82.7(6)	83.6(63)	81.7(20)	83.8(42)	83.7(11)	83.0(5)
72.	Загальний кут обличчя	87.6(5)	85.6(61)	85.5(18)	84.6(34)	85.4(11)	83.2(5)
77.	Назомаларний кут	136.5(8)	137.2(64)	136.7(20)	137.6(51)	138.2(11)	143.3(6)
Zm	Зигмаксиларний кут	126.1(7)	125.1(7)	124.0(18)	124.6(33)	130.4(11)	130.6(5)

Таблиця 5

Зіставлення ольвійських черепів перших ст. н. е. з пізньоскіфськими та сарматської серіями (жінки)

Місцезнаходження		Ольвія По- кас, Назарова	Мико- лайка-Ко- зацьке	Золота Балка	Неаполь Скіфський	Сармати України
		Кондукторова				
Ознаки						
1.	Поздовжній діаметр	176.7(15)	176.3(57)	176.8(37)	177.4(24)	177.5(11)
8.	Поперечний діаметр	136.6(14)	136.1(57)	136.2(38)	135.2(24)	144.4(11)
8:1.	Черепний показник	77.5(14)	77.2(57)	77.0(39)	76.3(24)	81.4(11)
17.	Висотний діаметр від ва	128.3(11)	127.8(56)	128.4(34)	130.9(22)	125.0(11)
5.	Довжина основи черепа	95.1(10)	94.6(54)	95.9(31)	95.5(19)	96.1(6)
9.	Найменша ширина лоба	92.9(14)	93.8(60)	93.5(37)	94.5(25)	96.8(13)
45.	Діаметр виллиць	125.1(8)	124.8(56)	124.3(35)	125.7(23)	129.6(9)
48.	Верхня висота обличчя	65.1(9)	67.7(57)	66.4(32)	67.1(14)	67.5(12)
54:55.	Носовий показник	47.8(8)	49.5(53)	49.3(27)	47.8(14)	48.2(12)
77.	Назомаларний кут	136.7(11)	138.0(50)	137.4(30)	138.9(21)	137.8(12)
zm	Зигмаксиларний кут	126.8(7)	126.8(48)	124.6(21)	125.3(18)	131.6(10)
32.	Кут лоба (нас.-мет.)	84.(6)	85.4(49)	85.2(29)	87.4(16)	84.2(12)
72.	Загальний кут обличчя	85.3(6)	85.5(46)	84.7(25)	85.6(17)	85.1(11)

Останній тезис не є безперечним, оскільки існує гіпотеза про наявність у складі населення нижньодніпровських городищ значної кількості вихідців з Ольвії³⁰. Схожість за антропологічним типом нижньодніпровського населення з ольвіополітами теж свідчить на користь цієї гіпотези, а також дозволяє

шукати коріння граційності мешканців Неаполя Скіфського в Ольвії. До речі, у ході нових археологічних досліджень на неапольському городищі здобути матеріали, що свідчать про існування там в період з рубежу III—II ст. до н. е. (розгром Неаполя Діофантом) грецького господарсько-житлового комплексу, облік матеріальної культури якого виявляє ольвійський вплив³¹.

Слід відзначити, що на даному етапі антропологічних досліджень ми зустрічаємо певні труднощі. Вони полягають у складності розподілу антропологічних типів у межах європеїдної раси. Краніологічні відміни в рамках середземноморського типу ще більше знівельовані, оскільки не мають достатньо характерних діагностуючих ознак, на які можна було б орієнтуватися. Саме до цього типу належать скіфські та фракійські серії, які ми використовували при проведенні порівняльного аналізу. Ми можемо припускати генетичну спорідненість грецького населення Ольвії (і греків взагалі) з фракійцями й «пізніми скіфами». Щодо скіфів VI ст. до н. е., то ми маємо більш суттєві відміни (рис. 2, 3). Те ж саме стосується і сарматів. Комплекс краніологічних ознак, характерний для цього народу³², значно відрізняється від ольвійського (табл. 4, 5). Якщо припустити присутність сарматського еле-

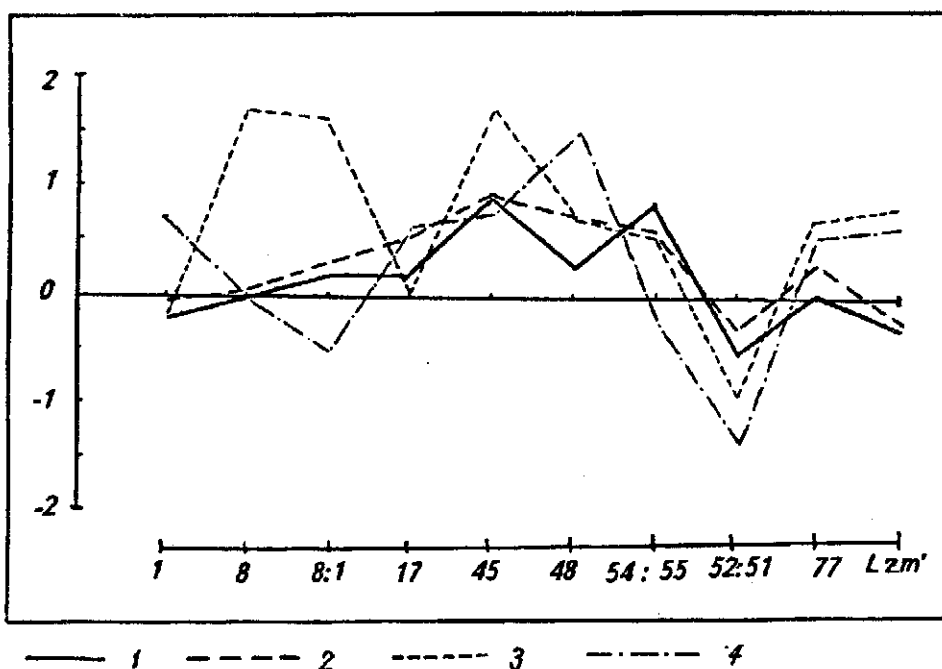

Рис. 2. Зіставлення чоловічої краніологічної серії з Ольвії перших століть н. е. з групами черепів синхронного часу: 1 — Золота Балка; 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Сармати України; 4 — могильник поблизу с. Широке.

менту у складі населення Ольвії, то перш за все ця домішка повинна була відбитися на збільшенні розмірів ширини голови та обличчя, та його сплюсненості. Відзначені два брахікранних черепа в ольвійській серії мають вузьке обличчя і, таким чином, теж не можуть розглядатися як сарматські. Третій же брахікранний жіночий череп з досить широким обличчям має невелику кількість ознак для його діагностики.

Таким чином, наявні краніологічні матеріали не дають підстави говорити про значну сарматизацію Ольвії в перші століття нашої ери. Проте слід відзначити, що висновок про відсутність сарматського впливу на її населення не можна розглядати як остаточний. Серед ольвійських черепів є три дитячих зі слідами штучної деформації. У серії черепів з Козирки³³ фіксується певна сплосченість. Але ольвійська серія в порівнянні з козирською відрізняється помітною «чистотою» стосовно європеїдності.

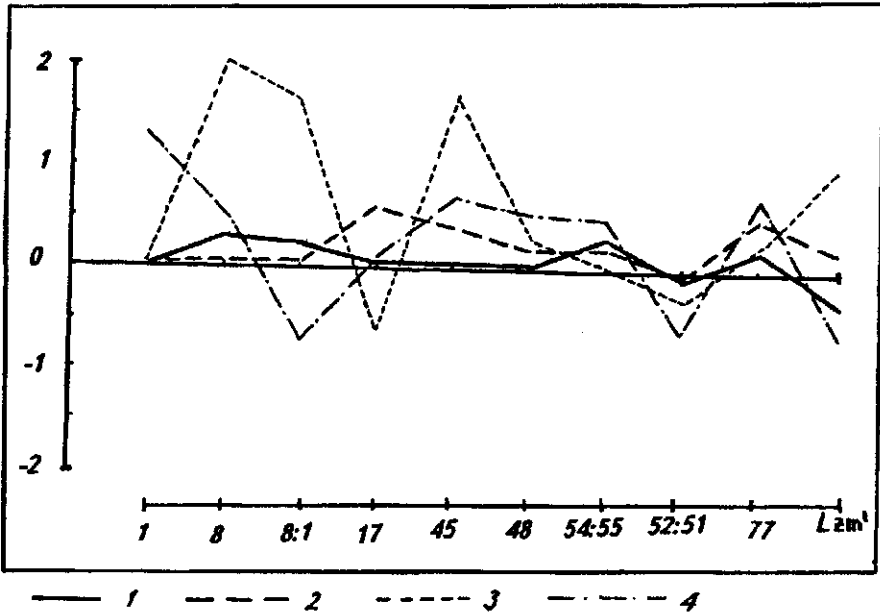

Рис. 3. Зіставлення жіночої краніологічної серії з Ольвії перших ст. н. е. з групами черепів синхронного часу: 1 — Золота Балка; 2 — Неаполь Скіфський; 3 — Сармати України; 4 — могильник поблизу с. Широке.

Примітки

¹ Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика погребенных из Боспорского могильника у с. Золотое // Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 171, 172, 174; Покас П. М. К антропологии населения Ольвии в первых веках н. э. // Тез. докл. конф. молодых ученых.— К., 1981.— С. 87.

² Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.— С. 295, 296; Козуб Ю. И. Историческая топография некрополя Ольвии.— К., 1984.— С. 162, 163.

³ Покас П. М. К антропологии населения...

⁴ Датування черепа, знайденого на ділянці Т-3, не є однозначним.

⁵ Назарова Т. А. Антропологические материалы из раскопок археологического некрополя на о. Березань // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщ. семинара.— Парутино, 1985.— С. 54, 55.

⁶ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— М., 1976.— С. 82.

⁷ Назарова Т. А. Антропологические исследования некрополя Березани // Материальная культура Борисфена.— К., 1994.— НА ИА НАН Украины.

⁸ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей.— М., 1965.— С. 151.

⁹ Кондукторова Т. С. Указ. соч.— С. 171, 172, 174.

¹⁰ Денисова В. И. Раскопки в Ольвии // АО 1984 г.— М., 1986.— С. 233.

¹¹ Досліджені довгі трубчасті кістки від чотирьох похованих. За формулами Г. Ф. Дебеца довжина тіла становить в середньому 161,6 см; В. В. Бунака — 159,3 см; М. Троттер і Г. Глезер — 165,6 см; П. Пірсона і А. Лі — 160,0 см (дані П. М. Покаса).

¹² Дебейс Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований.— М., 1964.— 128 с.

¹³ Один з них походить з ґрунтової могили № 3, пох. 3 (розкопки 1983 р.); другий — з кам'яної скрині, знайденої в терасній частині міста (ділянка Т-3, розкопки 1989 р.).

¹⁴ Покас П. М. К антропологии населения Ольвии первых веков нашей эры (рук.).— С. 4.

¹⁵ Назарова Т. А., Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма.— Препринт.— К., 1990 г.— С. 1—25.

¹⁶ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.— М., 1987.— С. 18, 19.

¹⁷ Angel J. L. A racial analysis of the ancient Greeks // AJPA.— Vol. 2, № 4, 1944.

¹⁸ До речі, комбінаційні полігони демонструють більшу схожість між такими парами, як Ольвія IV ст. до н. е. та Херсонес перших століть н.е.; Березань VI ст. до н. е. та Греція VII—II ст. до н. е.

¹⁹ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование).— М., 1989.— С. 210.

²⁰ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.— Л., 1988.— С. 131—133.

²¹ *Русяева А. С.* До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 192.

²² *Крашівина В. В.* К проблеме этнического состава населения Ольвии в первые века нашей эры // Украина—Греція: історія та сучасність. Тези міжнар. наук. конф.— К., 1993.— С. 71—73.

²³ *Круц С. И.* Скифы по данным антропологии // Поисковая тема «Антропологическая характеристика древнего населения Украины (I тыс. до н. э.— I пол. I тыс. н. э.)».— К., 1989.— НА ИА НАН Украины.— С. 50.

²⁴ *Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В. и др.* Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1986.— С. 40.

²⁵ *Круц С. И.* Указ. соч.— С. 33.

²⁶ *Alexandrescu P., Eftimie V.* Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria.— Dacia, p. s., t. 3. Bucuresti, 1959; *Nicolaescu-Plopsor D.* Données anthropologiques préliminaires sur les squelettes humains des tombes thraces d'Histria.— Dacia, p. s., t. 3. Bucuresti, 1959.

²⁷ *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 60.

²⁸ *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины.— М., 1972.— С. 51, 52; *Кондукторова Т. С.* Физический тип людей Нижнего Приднепровья.— М., 1979.— С. 53.

²⁹ *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения...— С. 52.

³⁰ *Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И.* Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. (Новые материалы).— К., 1990.— Препринт.— С. 30.

³¹ *Зайцев Ю. П.* До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 83—94.

³² *Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения...— С. 29, 30; *Кондукторова Т. С.* Физический тип людей...— С. 58, 59.

³³ *Покас П. М.* К антропологии...— С. 5.

Т. А. Назарова

К АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ОЛЬВИИ И БЕРЕЗАНИ

Предлагаемая статья посвящена анализу палеоантропологического материала, характеризующего население одного из основных античных центров Северного Причерноморья — Ольвийского полиса.

Источниковая база работы представлена тремя краниологическими сериями. Одна из них происходит из березанского некрополя (VI—V вв. до н. э.), две другие — из Ольвии (IV в. до н. э. и первые века н. э.). Таким образом, в антропологическом материале представлены основные хронологические этапы существования полиса.

Сравнительный анализ нижебужских серий свидетельствует о сходстве их между собой по основным показателям. Весьма близкими к ольвийским по комплексу признаков являются черепа из Херсонеса, боспорских городов и серия из материалов Греции. Сравнение с «варварскими» сериями обнаруживает некоторые отличия от скифов IV в. до н. э. и существенные — от сарматов. В свою очередь, наблюдается сходство по многим показателям с «поздними скифами» и фракийцами, которые, наряду с греками, входили в ареал распространения т. н. средиземноморского типа. В рамках этого антропологического типа не всегда возможно четко отграничить локальные варианты, поэтому говорить о проникновении в состав населения Ольвии иноэтничных компонентов следует весьма осторожно. Хорошие результаты может дать параллельное привлечение антропологических и археологических данных. В частности, морфологическое сходство серий черепов из Ольвии и нижнеднепровских памятников в сочетании с эллинизированным обликом материальной культуры позволяют с достаточной степенью уверенности говорить об определенном участии ольвиополитов в сложении позднескифского этноса. Соответственно, отсутствие в

ольвійської серії черт, характерних для сарматів, ставить під сумнів висунутий на основі даних археології тезис про значительну сарматизацію населення Ольвії.

T. A. Nazarova

ANTHROPOLOGICAL DESCRIPTION OF POPULATION FROM OLBIA AND BEREZAN

This paper is devoted to the analysis of paleoanthropological data describing population of the Olbian polis, one of the main antique centers of North Black Sea Area.

The source basis of the analysis is represented by three craniological series. One of them originates from the Berezan necropolis (the 6th-5th cent. B.C.), the other two from Olbia (the 4th cent. B.C. and first centuries A.D.). So, the anthropological data embrace main chronological stages of the polis existence.

A comparative analysis of the Lower Bug series has confirmed their similarity as to main characters. Skulls from the Chersonese, Bosphorus town and a series of skulls from inland Greece resemble Olbian skulls by a set of characters. Comparison with «Barbarian» series reveals certain distinctions from Scythians of the 4th cent. B.C. and significant differences from Sarmatians. At the same time there exists resemblance of many characters to «late Scythians» and Frackians who parallel with Greeks constitute the area of distribution of the so-called mediterranean type. It is not always possible to identify distinctly local variants within this anthropological type, so we need to reckon very carefully about penetration of other ethnic components into populational composition of Olbia. Simultaneous analysis of anthropological and archaeological data may produce reliable results. In particular, morphological similarity of series of skulls from Olbia and from Lower Dnieper excavations in combination with Hellenized aspects of material culture Permit stating rather confidently about definite Participation of Olbiopolites in composition of the Late Scythian ethnos. At the same time, a lack of attributes typical of Sarmatians in the Olbian series throws doubt upon a thesis of significant Sarmatization of Olbian population advanced on the basis of archaeological facts.

Одержано 12.10.93.

ЖЕРТОВНІ ТВАРИНИ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Л. О. Циндровська

Стаття присвячена маловивченому питанню жертвопринесення тварин під час поховального обряду в ранньослов'янський час на Середньому Подніпров'ї.

Жертвопринесення тварин у поховальному обряді має глибоке коріння. У різні епохи і в різних народів цей ритуал має певне призначення. У ряді випадків забиті (принесені в жертву) тварини використовувалися для тризни або ж залишалися для «задобрення» богів. Але особлива роль у процесі поховання відводилася так званій напугній їжі, тобто шматкам м'яса, які супроводжували власне небіжчика. Проте при аналізі матеріалів із могильників поки що рідко акцентується увага на наявності в могильних ямах залишків кісток тварин, не кажучи вже про їх видові та поєдині визначення. Значний інтерес становить питання про те, які види домашніх тварин використовувалися як поховальна їжа в ранньослов'янський, зокрема зарубинецький, час,

© Л. О. ЦИНДРОВСЬКА, 1994